

LİSE TARİH DERS KİTAPLARINDA İSLAMİYET ÖNCESİ ARAPLAR HAKKINDAKİ KONU ANLATIMI (1923-1960)*

Ömer Faruk KIRMIT**

Öz

Hız. Muhammed, Allah tarafından içinde yaşadığı toplum olan Araplara son Peygamber olarak gönderilmiştir. Arapların, İslamiyet'ten önceki siyasi, idari ve kültürel özelliklerini bilmeden, İslamiyet'in orada yayılma sürecini ve karşılaşılan problemlerin ne olduğunu anlamak zor olacaktır. Bu yüzden Hız. Muhammed dönemini daha iyi anlamak ve anlatmak için İslam öncesi Arapların düşünce yapısı ve yaşayışlarına dair bir takım konular ortaya konulmasında fayda mülhaza edilmektedir. Çünkü İslamiyet'in ortaya çıktığı dönem bilmek ve o dönemin şartlarını göz önüne alarak yorumlamak öncelikle Kuranı Kerim'in sonra ise Peygamberin sünnetlerinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Bu makalede amaç, 1923-1960 arası dönemde yazılan ve Milli Eğitim Bakanlığı Talim-Terbiye Kurulu kararıyla liselerde okutulmasına karar verilen, lise tarih ders kitaplarında İslamiyet Öncesi Arap tarihi konularının nasıl anlatıldığını ortaya koyabilmektir. Araştırmanın asıl veri kaynağını 1923-1960 arasında yazılmış lise tarih ders kitapları oluşturmaktadır. Araştırmanın verileri ise lise tarih ders kitaplarının İslam tarihi konu anlatımına yönelik kısımlarından tarama yapılarak elde edilmiştir. Bu ders kitaplarında ilgili konular tespit, tahlil ve tenkit edilerek, konu hakkında çıkarımlar yapılmıştır.

* Bu makale 7 Temmuz 2020 tarihinde kabul edilen "Lise Tarih Ders Kitaplarında İslam Tarihi Konu Anlatımı (1923-1960)" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., e posta: kirit1989@hotmail.com ORCID: 0000-0003-1219-2647.

Atıf/Cite as: Kirit, Ö.F. (2020). Lise Tarih Ders Kitaplarında İslamiyet Öncesi Araplar Hakkındaki Konu Anlatımı (1923-1960). Dini Araştırmalar. 23(58): 171-192.
Din Eğitimi: Beyza Bilgin Özel Sayısı. DOI: 10.15745/da.794206

Arap yarımadasında kurulan devletler, Arapların yaşayışları, dini inançları ve Arap dili hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Hz. Muhammed, Ders Kitapları, Atatürk, İnönü, Demokrat Parti.

Lecturing of the Pre-Islamic Arabs in History Course Books of High School (1923-1960)

Abstract

Hz. Muhammad was tasked as the last Prophet by Allah. Without recognizing the political, administrative and cultural characteristics of the Arabian Peninsula to the Arabs before Islam, it is impossible to understand the spread of Islam and what the problems were encountered there. So, in order to better understand and explain the period of Muhammad, it is useful to put forward a number of issues related to the thought structure and life of pre-Islamic Arabs. Because knowing the period in which Islam emerged and interpreting it by considering the conditions of that period will help to better understand the Sunnah of the Quran and then the Prophet. The aim of this article is to reveal how pre-Islamic Arab history subjects were explained in high school history textbooks, which were written in the period between 1923-1960 and decided to be taught in high schools by the decision of the Board of Education. The main data source of the study is the high school history textbooks written between 1923-1960. The data of the research was obtained by scanning the parts of the high school history textbooks on the subject of Islamic history. In these textbooks, the relevant subjects have been determined, analysed and criticized, and inferences have been made about the subject. It has given information about the states established in the Arabian Peninsula, the lives of Arabs, their religious beliefs and the Arabic language.

Keywords: History of Islam, Hz. Muhammad, Textbooks, Atatürk, İnönü, Democrat Party.

Summary

History of Islam the Republic of Turkey have taken place in the educational curriculum and course books have been taught directly or indirectly. Between the years of 1923-1960, the curriculum of the high school and the course books on Islamic history prepared within this program have always been on the same direction, except for very few changes. In these course books, the topics were

presented in accordance with the Islamic history chronological order and firstly, the subjects were started by explaining the political and social structure of the Arabic world before Islam. Subsequently, information on the period of Hz. Muhammad, then the Period of the Four Caliphs, the Umayyads, the Abbasids, and the Andalusian Umayyad State were instructed.

Undoubtedly, the geographical conditions and seasonal variation of the peninsula have had an important effect on the formation and shaping of social life on the Arabian Peninsula. These geographical circumstances have affected almost every moment of life in the Arabian. Therefore, the main livelihood of the Arabs was based on animal husbandry, agriculture and trade. The Arabs are divided into two social forms: bedouin and settled life styles. It can be said that the words of desert, camel and Bedouin are the three most important concepts describing the pre-Islamic Arabia. Arabs lived in tribes. This way of life increases the strength of defence against each other within the tribes and causes the member of the tribe to enter a spirit of solidarity against each other. In addition, due to the life of tribes, an independent administration was not occurred in Arabia, and when the whole of their history is considered, it is seen that the states that dominate the entire peninsula are few. At the head of each tribe, he was generally the oldest male chieftain.

People had to have some characteristics in order to lead the tribe. The most prominent feature of these is heroism and generosity. Each tribal chief was obliged to manage negotiations against other tribes in situations of peace and war. It is to protect the tribe against other enemies, to determine the area to be settled during migration, to resolve the conflicts that arise, and to protect the rights and values of the tribe. The period before Islam was called a general place for Arabs as the period of Cahiliyya, and during this period, various religions, especially idol worship, prevailed among Arabs. However, although it is known that some of the Arab tribes believed in God in the period of Cahiliyya, it is seen that these people did not believe in the doomsday and the hereafter. In the Arabian Peninsula, the region called the Hicaz region maintained its importance both before and after Islam. Because the cities of Mecca and Medina were located in this region and the Kaaba which has been considered sacred in every period since its construction, is in Mecca.

In the High School History Course Books, it is seen that the lecturing of Arab History before Islam are generally compatible with the sources of Islamic History. It is seen that many of the generalizations accepted especially in the traditional Islamic History narration are also included in the course books.

**174 • LİSE TARİH DERS KİTAPLARINDA İSLAMİYET ÖNCESİ ARAPLAR
HAKKINDAKİ KONU ANLATIMI (1923-1960)**

For example; the period before Islam, the Kaaba was accepted as sacred by all Arabs, the Arabs buried their daughters alive, and the religious belief in the Arabian Peninsula was mostly idolatry, as well as the generally accepted Islamic history lecturing in course books.

It is seen that the most detailed information among the history course books written after the 1930s is the textbook named History II-History of Middle Times. In addition, detailed information about the Arab States is included in this book. The textbooks that are related to the information given by this textbook were written during the Democratic Party Period. The course books in İnönü administration were less detailed than the books prepared during the Atatürk and Democrat Party period. The reduction of textbooks in volume also had an effect on this.

As a last word, it is possible to say the following: The focus of the article "Lecturing on Pre-Islamic Arabs in High School History Course Books" was limited in scope to the high school history course books that were utilized in the school from 1923 to 1960. While the issue is being examined, course books in themselves; The period between 1923-1960 was divided into four as Atatürk, İnönü and Democrat Party periods and 16 course books in total were examined. As far as we have examined, it has been seen that this issue has not been addressed in the context of textbooks until today, and there is no article describing it in this way. It is hoped that it will enrich the History of Islam sources regarding this aspect and will guide the next studies as it is the first in its field.

GİRİŞ

‘Lise Tarih Ders Kitaplarında İslamiyet Öncesi Araplar Hakkındaki Konu Anlatımı’ adlı bu makale konusu, kapsam olarak 1923-1960 yılları arasında okutulan lise tarih ders kitapları ile sınırlandırılmıştır. Konu incelenirken ders kitapları kendi içerisinde; 1923-1930 arası, Atatürk, İnönü ve Demokrat Parti dönemleri olarak dörde ayrılmış ve bu minvalde toplam 16 tane ders kitabı incelenmiştir. İncelediğimiz kadarıyla bu konunun, bugüne kadar ders kitapları ekseninde ele alınmadığı görülmüş ve bu şekilde anlatan herhangi bir makaleye rastlanmamıştır. Bu yönüyle ilgili literatüre zenginlik katacağı ve alanında ilk olması hasebiyle kendisinden sonraki çalışmalara da yol göstereceği ümit edilmektedir.

‘Lise Tarih Ders Kitaplarında İslamiyet Öncesi Araplar Hakkındaki Konu Anlatımı (1923-1960)’ adlı makale konusuna girizgah yapmadan önce,

Osmanlı Devleti ve II. Meşrutiyet Döneminde bu konunun nasıl anlatıldığı hakkında bilgi vermek gerekli olacaktır. Osmanlı Devleti'nde özellikle Tanzimat'tan itibaren yazılan İslam tarihi eserlerinde İslamiyet'ten önceki Arap tarihine yer verilmemiştir. II. Meşrutiyet döneminden itibaren hem İslam tarihi ile ilgili eserlerde hem de İslam tarihinin anlatıldığı ders kitaplarında '*Kable'l-İslam Araplar*' başlığıyla bu dönem anlatılmıştır (Günaltay h.1341:6). Cumhuriyet'in ilk döneminde Latin Alfabesi kabul edilmeden önce okutulan ders kitaplarında da bu konu '*Kabl'el İslam Araplar*' başlığı altında anlatılmıştır. İncelediğimiz 1923-1960 arası lise tarih ders kitaplarında, İslam tarihi konuları anlatılmadan önce İslamiyet'ten önce Arap tarihi hakkında bilgi verildiği görülmektedir. Latin Alfabesinin kabulünden sonra ise ders kitaplarında '*İslamiyet'ten Önce Araplar veya Müslümanlıktan Evvel Araplar*' gibi aynı manayı ihtiva eden başlıklar altında konu incelenmiştir.

1. İslamiyet Öncesi Arabistan Coğrafyası

1923-1960 arasında yazılan ve İslam Tarihi konularının anlatıldığı bütün lise tarih ders kitaplarında, İslamiyet'ten önceki Araplar hakkında bilgi verilmeden önce, Arabistan coğrafyası hakkında bilgi verilmiş ve konuya bu şekilde bir girizgâh yapılmıştır. Ders kitaplarında önce Arabistan'ın sınırları belirtilmiş ve bu sınırlar bütün ders kitaplarında aynı şekilde anlatılmıştır. 1930-1960 yılları arasında okutulan lise tarih ders kitapları içerisinde İslamiyet Öncesi Araplar hakkında en teferruatlı bilgiyi, Atatürk döneminde yazılan *Tarih II-Orta zamanlar* ders kitabı vermiştir. *Tarih II*'de: "Arabistan Asya kıtasının garbî cenubî tarafında bir yarımada'dır. Garpta Kızıldeniz, cenupta Aden körfezi ve Hint Denizi, şarkta Umman Denizi ve Acem körfezi ile kuşatılmış büyük bir yarımada'dır. Şimalinde Suriye çölü bu yarımada'yı Suriye ve Mezopotamya'nın aşağı Fırat kısımlar ile birleştirir"¹ (*Tarih II-Orta zamanlar* 1931:79; Taner 1945:38) ifadeleri ile Arabistan'ı çevreleyen coğrafi sınırlar belirtilmiştir. Aynı ders kitabında, "Arabistan kurak ve bilhassa şark kısmı yakıcı sıcaktır. Bol su ve ırmakları yoktur. Yazın şarktan esen sam yelleri insanları boğar ve dalgalar halinde kum yığınları sürükler" (*Tarih II*:80) anlamı ile Arabistan'ın coğrafi yapısının insanların yaşamasına çok da elverişli olmadığına değinilerek, uygun olmayan iklim şartlarının insanları bunalttığına dair bir tahlil yapılmıştır. İncelenen bütün ders kitaplarında, Arabistan'ın etrafında dağların olduğu ve Arabistan'ın ortasında geniş çöllerin bulunduğu değinilmiştir. Ayrıca Arabistan'ın büyük bir yarımada olduğu ve bu yarımada'nın ortasında Necit, güneyinde Yemen, batıda Hicaz bölgesi olduğu da

belirtilmiştir. 1923-1930 yılları arasında okutulan *Tarih II*. Kitap'ta, Arabistan coğrafyası; taşlık, kumluk ve mesut olarak üçe ayrılmıştır. (*Tarih II. Kitap:3*) *Tarih II*. Kitapta Arabistan coğrafyası için belirtilen bu ayrımın bir benzeri de DP döneminde okutulan İnal ve Ormancı'da da görülmektedir. İnal ve Ormancı, Yemen taraflarının bol yağış aldığını belirtmiş ve bu yüzden burada envai çeşit ürünler yetiştiğini vurgulamışlardır. Yazarlar, Yemen'in bu özelliğiyle Arabistan'da bulunan diğer yerlerden daha üstün bir konumda bulunduğunu ve bu yüzden Yemen'in de içinde bulunduğu bölgeye, Bahtiyar Arabistan da denildiğini belirtmişlerdir (İnal ve Ormancı 1952:42). Arap coğrafyası ayrımında *Tarih II*. Kitap'ta mesut olarak kullanılan terim İnal ve Ormancı'da bahtiyar olarak kullanılmıştır. Diğer ders kitaplarında bu tarz coğrafya ayrımı tespit edilmemiştir.

1923-1930 yılları arasında ders kitabı olarak okutulan Emin Ali, 'Umumi Tarih'te, Yemenden sonra Necit yaylası ile Hicaz dağları arasındaki bulunan bazı vadilerinde, Yemen gibi verimli olduğunu belirtmiştir. Yazar, bu vadiler dışında başka verimli alanlar olmadığına ve bu alanların verimli olmadığı gibi sıcak ve kurak çölleri de içerisinde bulundurduklarına değinmiştir. Emin Ali, ayrıca bu çöllerin içerisinde en büyük olanını Dehna çölü diye belirterek, bu çölün Anadolu genişliğindeki bir saha kadar olduğunu vurgulamıştır (Emin Ali 1929:7). Emin Ali, Dehna çölünün büyüklüğünü Anadolu'nun bir misli diye ifade etmesi, benzerlik kurarak, öğrencinin öğrenmesini kolaylaştırdığı söylenilebilir.

2. Arabistan'da Kurulan Devletler

İncelenen ders kitaplarında, İslamiyet Öncesi Arap yarımadasının sınırları belirtildikten sonra, bu coğrafyada İslam dini inzal olmadan önce kurulan devletler hakkında bilgi verilmiştir. Yemen bol yağış aldığından dolayı, yaşamaya elverişli bir konumda olmuş ve Arap yarımadasında en önemli devletler Yemen'de kurulmuştur. Ders kitaplarında, Arabistan'da kurulan devletlerin hangileri olduğuna dair bilgiler; Himyeri, Babil, Asur, Mısır, İbrani, Yunan, Roma kitabe ve eserlerinde yazılı olduğu belirtilmiştir (Mansel vd. 1942:27; Akşit 1966:42). Araplar, Sami diye nitelendirilen milletlerin içerisinde en büyük olanlarıdır. Günümüzde yaşayan Sami milletler, Yahudiler ve Habeşliler'dir. Eskiden yaşayan şuan yaşamayan Sami milletler ise Asurlular, Keldaniler ve Fenikeliler'dir (Atsız ve Oran 1952:37; Taner 1945:38).

Cumhuriyet'in ilk yıllarında okutulan ve 1931 yılında Atatürk döneminde yazılmış olan *Tarih II* ders kitabında Arap devletleri hakkında bilgi verilir-

ken, yaşadıkları coğrafya esas alınarak 'Arabistan'ın cenubinde, Arabistan'ın şimalinde, Orta Arabistan' diye bir sınıflandırma yapılarak anlatılmıştır. Bu tarz anlatım İnönü ve DP döneminde okutulan ders kitaplarında ise görülmemiştir. Arapça yön ifadeleri terk edilmiş, bunların yerine; doğu, batı, kuzey ve güney gibi Türkçe ifadeler kullanıldığı görülmektedir. Arapça ifadelerin terk edilmesinde hem Latin Alfabesinin gitgide benimsenmesi hem de ders kitabı yazarlarının kişisel tercihlerinin etkili olduğu söylenebilir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında okutulan ders kitapları ve Atatürk döneminde okutulan *Tarih II* ders kitabı haricindeki diğer ders kitaplarında Arap devletleri hakkında herhangi bir sınıflandırma yapılmadığı görülmüştür. Bu ders kitaplarında İslam'dan önce kurulan Arap devletleri bir bütün olarak anlatılmıştır. 1930'lardan sonra yazılan ders kitapları içerisinde, İslam'dan önce kurulan Arap devletleri hakkında en detaylı bilgiyi, Atatürk döneminde okutulan *Tarih II* ders kitabı vermiştir. *Tarih II* ders kitaplarında, Arap devletlerinin sadece siyasi tarihleri anlatılmamış aynı zamanda siyasi-kültürel olaylar birbiriyle bağlantı kurularak da ele alınmıştır. *Tarih II* ders kitabı sayfa sayısı olarak, Ortaçağ ve İslam Tarihinden bahseden diğer ders kitapların üç katı kadar olduğu için hemen hemen bütün konularda detaya girmiştir. Ayrıca incelenen ders kitapları içerisinde bazı ders kitaplarında İslamiyet Öncesi Arap Devletleri hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Örnek olarak, İnönü döneminde Köy Enstitülerinde okutulan Unat ve Su'nun, *Ortaokullar İçin Tarih Kitabı II* ders kitabı gösterilebilir. Unat ve Su, bu ders kitabında Arap devletleri hakkında hiçbir bilgi vermemişlerdir (Unat ve Su 1954:38).

İncelemiş olduğumuz 1923-1960 yılları arasında okutulan tarih ders kitaplarında, Mina/Main Devleti Arap yarımadasında kurulan ilk devlet olarak gösterilmiştir. Ders kitaplarında bu devletten ağırlıklı olarak Mina diye bahsedilmesine rağmen bazı ders kitaplarında farklı isimlendirmelerin de yapıldığı görülmektedir. Atatürk döneminde okutulan *Tarih II*'de bu devlet, başkentleri Main olduğu için, başkente izafeten diğer ders kitaplarındaki gibi Mina değil de Main Devleti olarak anlatılmıştır. Main Devleti, Yemen'de milattan evvel X. asırda kurulmuş ve kısa sürede bütün doğu Kızıldeniz'e egemen olmuştur. Main, devletin ilk başkenti olmuş, sonra ise Karna şehri başkent yapılmıştır (*Tarih II*:80). İnönü döneminde okutulan *Tarih Hulasa El Kitabı*'nda ise Main Devleti'nin kuvvetli bir konfederasyon oluşturmak için Kızıldeniz'in şark sahillerine egemen olduğu vurgulanmış, bu devletin en önemli şehirlerinin Main ve Karna olduğu belirtilmiştir (*Tarih Hulasa El Kitabı*,33). İnönü döneminde okutulan Mansel yönetiminde yazılan *Ortaçağ Tarihi* adlı ders kitabında, diğer

ders kitaplarından farklı olarak, Main Devleti'nin diğer Arap devletlerinden daha üstün bir konumda olduğu iddia edilmiştir (Mansel vd. 1942:28). Fakat bu ders kitabı, hangi özelliğinden dolayı Main Devleti'nin, diğer Arap devletlerine karşı daha üstün bir konumda bulunduğu dair herhangi bir açıklama ya da örnek getirmemiştir.

Main Devleti, M.Ö. 7. asırda yıkılmış ve egemen olduğu topraklarda (Yemen'de) Seba (Saba) Devleti kurulmuştur. İncelenen ve bu devletten bahseden ders kitaplarında Seba Devleti'nin ticaret alanında çok ilerledikleri vurgulanmış ve bu nedenle Arabistan'da önemli bir konuma erişmiş olduğu belirtilmiştir. M.Ö. 115 yılına kadar devam eden devletin hükümdarları Saba ve Maarib kralı adını almışlardır (Akşit 1966: 43; Mansel vd. 1942:27).

Seba Devleti hakkında İnönü döneminde okutulan *Tarih Hulasa El Kitabı*'nda, diğer ders kitaplarında anlatılmayan ve İslam tarihi ile birebir bağlantılı olan bir ayrıntı da anlatılmıştır. *Tarih Hulasa El Kitabı*'nda, "Kudüs kralı Süleyman ile muasır olan Seba kraliçesi Belkis, Ön Asya'nın en şöhretli hükümdarlarından oldu. Kudüs'e kadar gelerek Süleyman ile Hint deniziyle Akdeniz ticaretinin emniyet ve inkişafını temin etti" (*Tarih Hulasa El Kitabı*:33) denilerek, Kur'an-ı Kerim'de kısaca olarak geçen Hz. Süleyman Peygamber ve O'nun döneminde yaşayan Yemen kraliçesi olan Belkis hakkında bilgi verilmiştir.²

Atatürk döneminde okutulan *Tarih II* adlı ders kitabında Himyeriler Devleti hakkında şu bilgiler yer almıştır: Himyeriler, Seba Devleti'ni yıkarak M.Ö. 115 tarihinde kurulmuştur. Mina/Main ve Seba devletlerinin buldukları konum itibariyle birbirleri ile benzer özellikler taşıdıkları tespit edilmiştir. Bu devletler, Yemen'de bulunan arazileri sulamak için büyük su kanalları yapmışlar ve bu sayede ülkelerinde ziraatı çok ilerletmişlerdir. Ticaret ve ziraattan elde edilen ürünler ihraç edilmiş, halk zenginleşmiş ve bu sayede halkın refah seviyesi artmıştır. Yemen'de arazileri sulayan Ma'rep Seddi, bir sel sonucunda yıkılmış, bu seddin yıkılması ve ticaret yolunun değişmesi gibi nedenlerle Yemenliler fakir düşmüştür. Yemen halkı buradan Mekke, Medine ve Suriye'ye göç etmiştir. Yemenliler miladi VI. asır sonuna kadar birkaç defa Habeşlilerin saldırıları ile karşılaşmışlardır. Himyeriler, bu saldırılar karşısında İranlılardan yardım istemiş, İranlılar da gemilerle asker göndererek, Habeşlileri buradan kovmuşlar ve Yemen'i İran topraklarına katmışlardır. Böylece Yemen, İran'a bağlı bir vilayet halinde idare edilmiştir. O sırada Yemen, vali Bazan tarafından yönetilmekteydi. İslam dini Yemen'e yayıldığı sırada vali Bazan da halkıyla beraber Müslüman olmuştur (*Tarih II*:81).

1923-1930 yılları arasında okutulan *Tarih II. Kitap*'ta, Arabistan'da İslam öncesi kurulan Arap devletlerinden sadece Himyeriler'e değinilmiştir. Himyeriler hakkında yazı yazmayı bildikleri, bina inşa edip, heykeltıraşlık yaptıkları gibi diğer ders kitaplarında geçmeyen hususlara yer verilmiştir (*Tarih II. Kitap*:4). DP döneminde kitabı okutulan Oktay, Arabistan'da kurulan devletler içerisinde en önemli olanlarının Main, Seba ve Himyeriler devletleri olarak göstermiş ve bunların içinde de tarihi oldukça bilinen devletin Himyeriler olduğunu belirtmiştir (Oktay 1959:48). Burada bu dönemle alakalı Kur'an-ı Kerim'de Fil Suresi olarak anlatılan konuya değinmek gerekli olacaktır. Fil Suresinin tefsirinde anlatılan ve Kâbe'yi yıkmaya gelen Ebrehe³ bu devletle ilişkilidir. Ebrehe, Himyeriler devletini yıkmış ve Yemen'de Habeş valisi olmuştur. Ebrehe, ordusunun en başında bir fili de bulundurarak, Mekke'ye kadar bir sefere gitmiştir. Himyeri Devleti anlatılırken, bu konuya hemen hemen bütün ders kitaplarında az çok değinildiği görülmesine rağmen (Akşit 1966:43; Mansel vd. 1942:28) Atatürk döneminde okutulan *Tarih II* ders kitabında Ebrehe'den ve Fil olayından bahsedilmemiştir.

Anlatmış olduğumuz bu devletlerin haricinde Arap yarımadasının kuzeyinde Amalika ve Nabatlar Devleti de vardır. Amalikalılar, M.Ö. 2000'li yıllarda kuzey Hicazda kurulmuş ve topraklarını Sina Yarımadasına kadar genişletmişlerdir (*Tarih II*:81). Nabatlar Devleti ise Sina yarımadasında Filistin'in güneyinde, Petra şehrinde kurulmuştur (Mansel vd. 1942:28). 1923-1930 yılları arasında okutulan Ahmet Refik Altınay, yazdığı *Büyük Tarihi Umumi* adlı ders kitabında, Nabatlar'ın geçimlerini ticaret yaparak sağladıklarını belirtmiştir (Altınay 1328 h:9). Anlatılan bütün bu devletlerin dışında Arabistan'da, Suriye ve Irak'ta hüküm süren Arap beylikleri de vardır. Ders kitaplarında iki Arap beyliğinden bahsedilmiş ve bunlar Irak'ta ki Hire Devleti ile Suriye'nin güneyinde bulunan Gassaniler Devleti olarak gösterilmiştir. Hireliler Sasanilere, Gassaniler ise Doğu Romalılara bağlı bir beylik olarak devam etmişlerdir. Bu beylikler savaş dönemlerinde bu devletlerin himayesi altında bulunmuşlardır (Akşit 1966:43). DP döneminde ders kitabı olarak okutulan Oktay, diğer ders kitaplarında beylik olarak gösterilen Gassanileri, beylik değil de bir devlet olarak göstermiştir (Oktay 1959:48).

İncelenen ders kitaplarında Arap devletlerinin buldukları yerde ve çevrelerindeki devlet veya imparatorluklarla etkileşimlerine dair bazı çıkarımlarda da bulunulmuştur. Örneğin, DP döneminde okutulan Atsız-Oran, İslam dini inzal olmadan önce, Arapların siyasi olarak büyük bir devlet kuramadıklarını belirtmiştir. Yazarlar, Arapların yalnız bir defa İslamiyet sayesinde büyük bir

devlet kurduklarını vurgulamışlardır (Atsız ve Oran 1952:37,38). Bu çıkarım ile yazarların, örtülü olarak İslam dininin birleştirici ve bütünleştirici olduğu düşüncesini öğrencilere vermeye çalıştıkları söylenebilir. Nitekim İslam Tarihi hakkında yazılmış olan kaynaklar da yazarların bu tespitini desteklemektedir. İslamiyet'ten önce, Kuzey Arabistan'da Arapların devlete benzer bir takım topluluklar oluşturdukları görülmesine rağmen bu oluşumlar yabancı devletlere bağlı veya onların nüfuzunda olduğu için hiçbir öneme sahip olmamıştır. Ancak İslamiyet'ten sonra Araplar bir millet haline geçebilmiş ve devlet kurmuşlardır⁴ (Gül 2012:116).

3. İslamiyet Öncesi Hicaz Bölgesi ve Kâbe'nin Önemi

Arap yarımadasında, Orta Arabistan diye belirtilen yerde Hicaz bölgesi bulunmaktadır. Bu bölgede hem İslam öncesi hem de İslam sonrasında önemli olan Mekke, Medine ve Taif şehirleri ile Kâbe yer almıştır. Medine'nin o zamanki adı Yesrip'tir. Arazileri tarıma elverişli olduğu için Evs ve Hazreç kabileleri buraya yerleşmiş ve burada çiftçilikle uğraşmışlardır. Şehrin ahalisi on beş bin civarında olup burada bazı Yahudi kabileleri de var olmuştur. Mekke şehri, Medine'ye 500-600 km. mesafededir ve etrafı dağlarla çevrilidir. Mekke toprakları tarıma elverişli olmamasına rağmen, burada bulunan Kâbe sayesinde Arabistan'ın en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Ayrıca Mekke ticaret yollarının üzerinde bulunmaktaydı ve Mekkeliler Hindistan'dan gelen malları, Yemenden kervanlarla Suriye'ye kadar götürmüşler, böylece geçimlerini temin etmişlerdir (Sarıçam 2003:27-40).

1930-1960 yılları arasında okutulan bazı ders kitaplarında İslam öncesi Arap toplumunda Kureyş'in en büyük kabilelerinden olan Ümeyyeoğulları'nın, Emeviler adı altında yanlış isimlendirildiği görülmektedir. Örneğin, Atatürk döneminde okutulan *Tarih II* de, Mekke'de ki siyasi ve idari işleri, Kureyş kabilesinin bir kolu olan Emevilerin idare ettiği anlatılmıştır (*Tarih II*: 83). Benzer anlatımlar sadece burada değil sonraki dönemlerde okutulan ders kitaplarında da görülmektedir. İnönü döneminde kitabı okutulan Taner, o dönem Mekke'de "...başlıca Kureyş kabilesi yaşardı... Kureyş kabilesi Arapların en asil ve kibar kabilesi sayılırdı. Siyaset ve idare işlerinin başında Kureyşlilerin bir ailesi olan Emevi'ler bulunuyor." yazmıştır (Taner 1945:40).

Yazarlar, İslamiyet Öncesi Arap tarihi anlatımında Emevi ifadesi kullanmıştır. İslam öncesi anlatımda Emevi ifadesi kullanılması uygun değildir. Çünkü Ümeyye oğulları Emeviler Devleti'ni kuran ailenin soyudur (Yiğit 2012:302-303; Yiğit 1995:87,88). Yazar, burada öğrencilere Emeviler Devleti

o zaman kuruldu izlenimi vermektedir. Hâlbuki yazarın Emevi Devleti'nin kurucularının geldiği soy olan Ümeyyeoğulları'nı kast etmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Yazarın, Ümeyyeoğulları yerine Emeviler demesi, öğrencilerin soy olarak anlatılan Ümeyyeoğulları ile Emevi Devleti'ni birbirine karıştırmalarına neden olacağı söylenebilir. Böyle uygun olmayan ifade tarzı ile karışık bir anlatım, DP döneminde okutulan ders kitaplarında tespit edilmemiştir. Hatta DP döneminde kitabı okutulan Oktay, Ümeyyeoğulları ve Emevi arasındaki farkı açıklayarak, böyle bir anlam karışıklığının önüne geçmiştir. Oktay, "Kureyş kabilesinin başkanları Hz. İsmail soyundan gelmekte idiler. Bunlara Adnan oğulları: 1-Haşim oğulları, 2-Ümeyyeoğulları veyahut sadece Haşimiler ve Emeviler olmak üzere iki büyük kola ayrılmışlardır." (Oktay 1959:50) diyerek, önce soy olarak Adnanoğulları'nı Haşimoğulları ve Ümeyyeoğulları diye ikiye ayırmış ve Ümeyyeoğulları'nın Emeviler diye bilindiğini de ayrıca belirtmiştir.

İncelenen bütün lise tarih ders kitaplarında az da olsa Hicaz bölgesinde bulunan Mekke ve Medine şehriden bahsedildikten sonra Kâbe hakkında bilgi verilmiştir. Ders kitaplarında Kâbe hakkında genel olarak, üstü açık küp şekline benzediği, dört duvardan meydana geldiği ve içerisinde Arap kabilelerine ait çeşitli putlar olduğu bilgileri yer almaktadır (Unat ve Su 1954:39; Mansel vd. 1942: 28; Akşit 1966: 45; Oktay 1959:48). 1923-1930 yılları arasında kitabı okutulan Altınay', yazdığı *Umumi Tarih* adlı ders kitabının tamamında Kâbe'den, 'Kâbe-i muazzama' diye bahsetmiştir. Ayrıca, diğer ders kitaplarında Kâbe'yi yapan kişi Hz. İbrahim olarak gösterilirken, Altınay, Hz. İbrahim Peygamberi Kâbe'yi yapan değil de tamir eden kişi olarak göstermiştir (Altınay 1328 h:14).

Altınay'la aynı dönemde okutulan Emin Ali ve *Tarih II. Kitap*'ta Kâbe anlatılırken "...Arap aşiretleri sanemlerini saklamak için mabetler inşa etmişlerdir. Bu mabetler gayet iptidai, üzeri damsız dört duvardan ibaret binalardır. Bu mabetlerden biri Mekke'de inşa edilen Kâbe mabedi idi..." denilerek, Kâbe tanımlanmış ve hakkında bilgi verilmiştir (Emin Ali 1929:11,12; *Tarih II. Kitap*:4,5). Yukarıdaki anlatımının devamında Emin Ali 'İslamiyet'in Zuhuru Muhammet' konu başlığı altında, *Tarih II. Kitap*'ta ise 'Müslümanlığın Zuhuru' konu başlığı altında; "Mekke'nin ortasında Kâbe denilen mübarek bir mahalli, Araplar takdis ediyorlar, buraya 'Allah'ın evi' diyorlardı" (Emin Ali 1929:32; *Tarih II. Kitap*: 5) denilerek, Kâbe'nin 'mukaddes mahalli' bir yer olduğu belirtilmiştir. Her iki ders kitabında da Kâbe'nin İslam öncesi ve sonrası kutsal kabul edildiği belirtilmiştir.

Bazı ders kitaplarında Kâbe hakkında hem kulağa hoş gelmeyen hem de İslam Tarihi anlatımına uygun olmayan ifadeler kullanılarak, Kâbe tanımlanmıştır. Atatürk döneminde okutulan *Tarih II*'de “Kâbe, mikap yani tavla zarı şeklinde demektir. Filhakika; Kâbe zar şeklinde, insan boyunda dört duvardan ibaretti; duvarlar harçsız, adi taştan yapılmıştı” (*Tarih II*:85) denilerek, Kâbe tanımlanmıştır. Kâbe’yi tavla zarına benzeten bu anlatımın, İslam Tarihi terminolojisine uygun bir ifade olmadığı söylenebilir. İnönü döneminde okutulan Mansel ve DP döneminde okutulan Akşit ve Oktay, İslamiyet’ten sonra da kutsallığını koruyan Hacer’ül-Esved’in (Kara Taş’ın) Kâbe’nin duvarına yerleştirildiğine değinmişler hem İslam öncesi hem de İslam sonrasında bu taşın kutsal kabul edildiğini vurgulamışlardır. (Mansel vd. 1942:28; Akşit 1966:43; Oktay 1959:49) Oktay, Kâbe’ye Beytullah ta yani Allah’ın evi de denildiğini belirtmiştir (Oktay 1959:48). DP döneminde okutulan Atsız-Oran Kâbe için “Kâbe, Araplar arasında eskiden beri üstün tutulan ve sayılan bir yerdi. Her yıl ziyaret edilir, bu ziyaret zamanında Araplar birbirleriyle kavga ve harp etmezlerdi. Kâbe ziyareti, Araplar arasında iktisadi münasebetleri düzenlemek ve aralıksız kavgaya bir müddet fasıla vermek için kurulmuş bir sistemdir” (Atsız ve Oran:38) diyerek, Arapların Kâbe’yi ziyaret etmelerinin temel amacının, dine değil de ekonomik sebepler olduğuna dayandırmıştır.

Oryantalist Caetani, Hz. Muhammed’in, Peygamber olduktan sonra Kâbe’ye ilahilik aidiyeti atfetmek için bir menkıbeye ihtiyaç duyduğunu, bu nedenle Kâbe’yi, Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail’in Allah’ın emri ile inşa ettiğini Araplara söylediğini iddia etmiştir (Caetani 1924:141-143). İncelediğimiz bazı ders kitap yazarlarının da bu oryantalist eserlerden ve fikirlerden etkilendikleri görülmüştür. 1923-1960 yılları arasında okutulan bazı lise tarih ders kitaplarında, Kâbe’nin Hz. İbrahim tarafından yapılmadığı hakkında iddialara rastlanılmaktadır. Bu ders kitaplarında Kâbe’nin yapılması hakkında kabul edilen dinsel açıklamalar yapılmamış ve daha çok “söylentilere göre” gibi ifadelerle örtülü olarak bir anlatım kurgulanmıştır. Örneğin; Atatürk döneminde okutulan *Tarih II*'de Kâbe hakkında: “...Kâbe bidayette mahallî bir mabet iken Mekke ahali burasını bir millî mabet derecesine yükseltmişlerdi. Mekkeliler Arapları kendi mabetlerine celp edebilmek için Arap Yarımadasının muhtelif yerlerinde mabut tanılan 360 putu Kâbe’de yerleştirmişlerdi. Kâbe’nin kutsiyetini Yahudi ananelerine de raptetmişlerdi...”⁵ (*Tarih II*: 85) denilmiştir. Ders kitabında, Kâbe’nin kutsal olduğu gerçeği ve bu gerçek hakkında söylenen sözler, Yahudi ananelerine dayandırılmıştır (*Tarih II*:86). *Tarih II*'de ki anlatıma benzer ifadeler, DP döneminde okutulan İnal ve Ormancı’da da görülmektedir. İnal ve Ormancı; “Mekke’nin önemini arttıran Kâbe denilen tapınak, Araplarca kutsal sayılırdı. Arapların söylentilerine göre, Kâbe’yi

Peygamber Hz. İbrahim yapmıştır.” demişlerdir (İnal ve Ormancı 1952:44). Dini söylemleri ön plana çıkaran DP döneminde, Kâbe hakkında ‘söylentiler göre’ gibi ifadelerle anlatım kurgulanması ve bu konuda kabul edilen gerçekliklerin yok sayılması ya ders kitaplarının doğru bir şekilde kontrol edilmediği ya da yazarların oryantalist fikirlerden etkilendikleri yönünde bir çıkarım yapılabilir.

Nitekim, Kurt ta bu minval söyleminde bir çıkarım yapmakta ve ders kitabı yazarlarının, İslam tarihine bakışta oryantalizmin etkisinde kaldıkları, “Arapların söylentilerine göre Kâbe’yi Hz. İbrahim yapmıştır” ifadesinin kullanımı, bu ders kitabının yeteri kadar incelenmeden okullarda okutulduğunu göstermektedir demektir (Kurt 2006: 198, 216). İslam Tarihi’nin kaynaklarında ve modern çalışmalarda da Kâbe’nin Hz. İbrahim Peygamber ile oğlu Hz. İsmail tarafından inşa edilmiş olduğu yazmaktadır (Ateş 1989:82; Hamidullah 1984:29-57). DP döneminde okutulan Niyazi Akşit ve Emin Oktay’ın yazdığı ders kitaplarında daha önce hep tekrarlana gelen, bu yanlışın ve eksik anlatımın giderildiği görülmüştür. Oktay “...Kâbe’nin ilk kurucusu Hz. İbrahim’dir” diye belirterek, bu konuya kesin ve net bir biçimde noktayı koymuştur (Oktay 1959:48).

Atatürk döneminde okutulan *Tarih II* ders kitabında “Mekke şehri ayrı bir ehemmiyete haizdi” (*Tarih II*:83) yazılmasına rağmen bu durumun nedeni açıklanmamıştır. Yazar, burada açıklaması gereken ayrıntıya, Mekke’yi anlatırken değil de ‘Kâbe ve Sair Mabetler ve Kâhinler’ başlığı altında değinmiştir (*Tarih II*:84). Diğer ders kitaplarında bir paragraf şeklinde özetlenen Kâbe, *Tarih II*’de, daha detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Aynı ders kitabında, Kâbe içerisinde yer alan Hacerü’l-Esved taşının nasıl oluştuğu şu şekilde anlatılmıştır:

Bu mukaddes Karataş ananesi aynen Frikler’de de vardı. Frikler’in mukaddes sayarak ihtiram ve ibadet ettikleri Karataş bugünkü Afyon Kara hisar şimalinde kadim Pessinüs şehrinde bulunuyordu. Bunun kutsiyeti ananesi bu şehrin Romalılar tarafından zaptına kadar devam etmişti. Demek ki Kâbe’nin bir köşesindeki Kara taşın kutsiyet almasından, ziyaret ve tavaf edilmesinden çok evvel Frikler’de Karataş’ın mabet ve ziyaretgâh esaslı olması âdeti teessüs eylemiş bulunuyordu... (*Tarih II*:85).

Burada Hacerü’l-Esved adlı taşın⁶ bahsederken, birden bu taş Frikler’de de vardır denilerek, bu taşın orijinalinin, asırlar önce Anadolu’da yaşayan Frikya medeniyetinde de olduğuna dair benzerlik kurulmuştur. Bu anlatımda

Türk Tarih Tezi'nin etkileri görülmektedir. Anlatımda Türk Tarih Tezi'nin, bütün medeniyetlerin kökeninde Anadolu'nun olduğuna dair söylemlerine örtülü olarak atıf yapılmaktadır.

Tarih II ders kitabında İslamiyet'te var olan inanışlar ile Anadolu'da kurulmuş olan Friky medeniyeti arasında bağ kurulurken, yine Atatürk döneminde eskiçağ dersi olarak okutulan *Tarih I-Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar* ders kitabında da ilahi ve mukaddes sayılan bir kara taşınanıldığından bahsedilmiştir. Fakat *Tarih II*'de ağırlıklı olarak İslam dinine atıf yapılmasına rağmen *Tarih I-Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*'da ise Friky medeniyeti ile Hristiyanlık dini arasında bağ kurulmaya çalışılmıştır. Bu ders kitabında; "Friky ibadet ayinlerinin farikası kaval, davul ve dümbelek nağmelerinin tahrik ettiği vect içinde gaşyolmaktı. Şarap ve ekmekle takdis gibi Hristiyan merasiminin menşei içki ve eğlenceye müstenit ayinlerdir. Bunların da en müntehap vatani Friky idi" denilmiştir (*Tarih I-Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*:140). Aslında, burada Hristiyanlık dininde var olan şarap ve ekmek ayininin Friky medeniyetinden çıktığı iddia edilmiştir. Bu anlatımda da yukarıdakine benzer şekilde Türk Tarih Tezi'nin etkisi görülmektedir.

İncelenen bütün ders kitaplarında Hacerü'l-Esved taşının nereden, hangi şekilde geldiği hakkında bir malumata sahip olunmadığı veya bu taşın geçmişinin bilinmediği yazılmıştır. Sadece İnönü döneminde okutulan '*Tarih Hulasa El Kitabı*'nda, Hacerü'l-Esved taşının dört büyük melekten biri olan Cebrail tarafından getirildiği belirtilmiştir (*Tarih Hulasa El Kitabı*:34).

4. Araplarda Kültür ve Medeniyet

1923-1960 yılları arasında okutulan bütün lise tarih ders kitaplarında İslam dini gelmeden önce, Arapların çeşitli putlara taptıkları ve bunları ilah olarak kabul ettikleri yazılmıştır. Bu putların en büyükleri; Lat, Menat ve Hübel diye belirtilmiştir. Ders kitaplarında, Kâbe'nin içinde her kabilenin ayrı bir putu bulunduğu için bütün Arapların Kâbe'ye saygı gösterdikleri belirtilmiştir. Bu sebepten dolayı da Arapların, her sene hac zamanında giderek putlarını ziyaret ettikleri vurgulanmıştır.

Arabistan'da puta tapıcılığın haricinde, Bizans egemenliği altında bulunan Suriye'de, Sina'da, Mısırdaki Habeşistan vasıtası ile Yemen taraflarında Hristiyanlıkta yayılmıştır. Arap Yarımadasında, Yahudilik inancı da bilinmektedir. Hatta bazı ders kitaplarında Yahudilik inancının bir dönem Yemen'de hâkim bir din olduğu belirtilmiştir. Araplar Iraklılardan, Zerdüş dinini de öğrenmişler

ve az da olsa bu dine de inananlar var olmuşlardır (Mansel vd. 1942:28; Akşit 1966:45). 1923-1930 yılları arasında okutulan Emin Ali, Yemen'in bir kısmı ile Arabistan'ın kuzey taraflarında Hristiyanlar ile Hicaz dağlarının arasında ise Yahudilerin yaşadığını belirtmiştir (Emin Ali 1929:11). Önü döneminde okutulan Taner, Medine'de Filistin'den gelmiş bir miktarda Yahudilerin olduğunu ve Arapların Yahudileri sevmemişinden bahsetmiştir. Yahudilerin okuma yazma bildiğini şarap, zahire, hurma ticareti yaptığını, Araplara faizle borç verdiğini, Yahudiliği Medine'de yaydıklarını ve hatta bazı Arapların Yahudiliği kabul ettiğini yazmıştır (Taner 1945:40). Aynı yazar, başka sayfada ise bu dediklerinin tam tersini yazmış, "Araplar Yahudileri sevmedikleri için, onların dinini kabul etmiyorlardı" (Taner 1945: 43) diyerek kendisiyle çelişmiştir. DP döneminde okutulan İnal-Ormancı, diğer ders kitaplarından farklı olarak Arapların inandığı dinler içinde Mazdeizm'i de göstermişlerdir⁷ (İnal ve Ormancı 1952:46).

Atatürk döneminde okutulan *Tarih II*'de, Arapların bu sayılan inançlar haricinde diğer ders kitaplarında geçmeyen bazı ifadelere rastlanılmıştır. Araplar arasında, Sümerliler tarafından getirilen Natürizm'in yani gökyüzü ve yıldızlara tapmak inancının da olduğuna değinilmiştir. Sümerlilerin, İl ve Bel adını verdikleri mabutlarının, Yemenlilerce de mabut olarak tanındığını belirtmiştir. Yemenlilerin Astar tanrısının, Sümerlilerin İştâr mabudu olduğu belirtilmiştir (*Tarih II*:84). Arapların bu inancıyla Sümerlerin inancı arasında benzerlik kurmuştur.

1923-1960 yılları arasında okutulan lise tarih ders kitaplarının bütününde, Araplardan bazılarının Hz. İbrahim Peygamber'in getirdiği dini esaslara inanan 'hanif'⁸ adlı kişilerden bahsetmiş oldukları görülmektedir. Bu ders kitaplarında Hanifler, Arapların içinde Hz. İbrahim dinini uygulayan ve nesilden nesile nakleden kimseler olarak nitelendirilmiştir. 1923-1930 yılları arasında okutulan Emin Ali, hanifler hakkında diğer ders kitaplarından farklı bir bilgi vermiş; hanifliği din olarak değil de serbest bir mezhep olarak göstermiş, hanifleri ise Allah'ın birliğine inanan Allah'a araya put koymadan ibadet eden kişiler olarak tanımlamıştır. (Emin Ali 1929:12) Atatürk döneminde okutulan *Tarih II*'de ise Hanifler hakkında diğer ders kitaplarının değinmediği birtakım özelliklerine değinilmiştir. Bu inanca mensup olan kişilerin Allah lafzını kullandıklarını, gusletmek, tırnak kesmek gibi bazı sünnet olan uygulamaları devam ettirdikleri belirtilmiştir (*Tarih II*:85).

İncelenen bütün lise tarih ders kitaplarında her ne kadar İslam'dan önce Arapların dinleri hakkında içlerinde Hanif, Hristiyan veya Yahudi inançlara sahip olanların olduğu kabul edilse de, hepsinde genel olarak Arapların çok

tanrılı dine inandıkları ve putlara taptıkları hakkında uzlaşmaktadırlar. Yazarlar, Arapların semavi dinlere inandıklarını söylemekten daha çok, onların çeşitli putlara taptıkları anlatımlarına ağırlık vermişlerdir. O dönem kutsal sayılan Kâbe'nin içerisinde çok sayıda putların olduğunu ve Lat, Menat, Uzza ve Hübel'in en büyük putları olduğunu belirtip, yazmaları bunun açık kanıtıdır.

1923-1960 yılları arasında okutulan bütün lise tarih ders kitaplarında, İslam'dan önce Arap toplumunun örf ve adetleri, yaşam tarzları hakkında vermiş oldukları bilgilerin hemen hemen benzer oldukları görülmektedir. Atatürk döneminde okutulan *Tarih II*'de 'Araplar, Ahlak ve Adetleri' alt başlığında:

Araplar Sami ırkındandırlar. Büyük kısmı Bedevi denilen göçebelerden ibarettir. Arabistan'ın haşin iklim ve tabiatı bu göçebelerin hayat ve adetlerindeki ilköllüğü devam ettirmiş ve korumuştur. Bedevîler çadırlarda yaşarlar. Süt, bulgur, bulunan yerlerde hurma, külde pişmiş arpa ekmeğiyle geçinirler. Kertenkele ve çekirge de yerler. Bütün işleri kadınlar görür. Bedevî Arapların en büyük toplumsal oluşumu kabiledir. Kabilenin irsî bir reisi bulunur. Bu reis her türlü davaya bakar. Kabileler arasında birbirlerini imhaya kadar varan kavgalar eksik değildir. Birkaç kabilenin savaş maksadıyla birleşerek Kait, Emir, Seyit namları verilen bir reisin idaresinde yaşadıkları da olmuştur; fakat yine her kabile kendi bağımsızlığını korur. Araplarda kâhinler, şairler ve irsi şerifler vardır" diye anlatılmıştır (*Tarih II*:80).

Genel olarak Arabistan'ın ne iklimi ne de arazileri tarıma elverişli değildir. Bunun için ziraat gelişmemiştir. Arapların temel geçim kaynakları hayvancılık olmuştur. Genelde ticaret haricinde hayvanlardan elde ettikleri ürünler ile geçinmişlerdir. Arap toplumunda deve çok önemli bir hayvan olarak kabul edilmiştir. Devenin, zor çöl şartlarında Arapların en büyük yardımcısı olduğu, eti ve sütüyle besleyip, derisi ve yünüyle giydirdiği belirtilmiştir (Emin Ali 1929:10)

1923-1960 arasında okutulan lise tarih ders kitaplarının bütününde, İslamiyet öncesi Arap toplumundaki Bedevi-Medeni (göçebe-yerleşik) diye bir ayırım yapılmadığı görülmesine rağmen Arap toplumunun çok ilkel olduğu ve bedevi olduğu bütün Araplara genelleme yapılarak anlatılmıştır. Ders kitaplarında ilkel olarak anlatılan bedeviliğin, olumsuz tarafı gösterilmekle birlikte istisna olarak olumlu tarafına da değinilmiştir. İnnü döneminde okutulan *Tarih Hulasa El Kitabı*'nda, bu durumun çölde yaşayan Arapların muhayyilesini genişlettiğine ve hafızalarını kuvvetlendirdiğine de değinilmiştir. Ders kitabında, bu bilgiyi desteklemek için, 20.000-25.000 sayısı örnek olarak verilmiş ve bu kadar beyit ezberleyen insanların çok sayıda var olduğu belirtilmiştir (*Tarih Hulasa El Kitabı*:35).

İslamiyet öncesi Arap toplumunda kötü bir adet olarak anlatılan kız çocuklarını diri diri toprağa gömme hadisesi, Atatürk döneminde yazılan *Tarih II*'ders kitabı haricinde bütün ders kitaplarında anlatılmıştır (Mansel vd. 1942:28; Akşit 1966:45). Bu konudan bahseden diğer ders kitaplarında, herhangi bir ayırım belirtilmeden bütün Arapların kız çocuklarını diri diri toprağa gömdüğü yönünde bir genelleme yapılmıştır. Bu genelleme sadece DP döneminde okutulan Oktay'da görülmemiş ve Oktay "...Hatta bazı Arap kabileleri kız çocuklarını diri diri kuma gömerdi" diyerek bütün Arapların böyle olmadığını, 'bazı' ifadesi kullanarak özellikle belirtmiştir (Oktay 1959:51). İslam Tarihi kaynaklarında, İslam dini gelmeden önce Araplar arasında kız çocuklarını diri diri toprağa gömerek öldüren kişiler olduğu gibi, bu hadiseye karşı çıkan insanların da olduğu belirtilmiştir (Demircan 2004:9-29). Dolayısıyla genelleme yapmanın ve bunu bütün Araplara mal etmenin doğru olmadığı kanaatindeyiz.

1923-1960 yılları arasında okutulan bütün ders kitaplarında İslam öncesi Araplar için 'Cahiliye Arapları' ifadesi kullanılmıştır. Yazarlar, İslam dininin yüceliğinin Araplara ne kadar etki ettiğini anlatmak için cahiliye çağını çok kötü ve karanlık bir çağ olarak anlatmaya çalışmışlardır. Yazarların, bu dönemi anlatılırken objektif davranmadıklarını söylemek mümkündür.

Tarih öğretimi ve Türk ders kitapları konusunda yaptığı çalışmalarla tanınan Fransız yazar Copeaux da lise tarih ders kitaplarında, İslamiyet öncesi dönem için Cahiliye dönemi Arapları adlandırmasının artık herkes tarafından benimsendiği kanaatindeydi. Yazar, bu adlandırmanın, klasik Müslüman tarih yazımına tamamen uygun olduğunu belirtmiş ve buradan da ders kitabı yazarlarının klasik kaynaklardaki İslam tarihi anlatımına bağlı olduğunu söylemiştir. Atatürk döneminde okutulan *Tarih II* ders kitabına vurgu yapan Copeaux, Arap bedevi toplumdan çok kısa söz edildiğini ve kadınların durumu özlü bir cümleyle anlatılmasına karşın 'Bütün işleri kadınlar görürdü.' cümlesi haricinde Araplara karşı kırıncı bir ifadeye rastlanılmadığını belirtmiştir (Copeaux 2016:275).

İncelenen bütün ders kitaplarında Araplar; birbirleriyle devamlı kavga eden, hırsızlık ve özellikle yağmacılık gibi sebeplerden dolayı birbirlerinin malını gasp eden, menfaatlerine düşkün olmaları ve geleneklerine körü körüne bağlı olmaları gibi nedenler onların kötü bir âdeti olarak anlatılmıştır. Ders kitaplarında sadece Arapların kötü özellikleri anlatılmamış ve güzel huylarından bazılarını da yer verilmiştir: Büyüklerine saygı göstermeleri, akrabalık bağlarının kuvvetli olması, kendilerine sığınan bir kimseyi himaye edip düşmana teslim etmemeleri, misafirperver olmaları, verdikleri sözden

asla geri dönmedikleri, zayıfları koruyup çöllerde yolunu şaşırana yardım ettikleri belirtilmiştir. Her Arabın, soyunu bilmesi de ayrıca vurgulanmıştır (*Tarih II*:80; Mansel vd. 1942:28; Unat ve Su 1954:38; Akşit 1966:45; İnal ve Ormancı 1952:46,43,53; Oktay 1959:51-52).

İncelenen ders kitaplarında Arapların en büyük mezziyetlerinden biri olarak ensab ilmini bilmeleri belirtilmiş ve Araplar bu özelliklerinden dolayı takdir edilerek övülmüştür. Genel olarak Araplar, soylarının nereden geldiğini ve kendi zamanlarına kadar Arap yarımadasında neler olduğuna vakıf olmuşlardır. 1923-1930 yılları arasında okutulan Altınay, diğer ders kitaplarından farklı olarak Arapların sadece ensab ilmini değil, bunun yanında hitabet, ilmi nücum, ilmi tab, ilmi ahval ve esatir ilmini çok iyi bildiklerini belirtmiştir (Altınay 1328 h:19). Fakat en büyük oryantalistlerden Leon Caetani, Arapların bu özelliğini görmezden gelmiş, İslam alimlerinin Hz. Muhammed'in hicretinden bir ve iki asır sonra şecere bilgilerini uydurduklarını ve bunun da gerçekmiş gibi anlatılan masallar olduğunu iddia etmiştir (Caetani 1924:36). Oryantalist yazar İslam öncesi Arapları tamamen bedevi gösterme ve hiçbir şey bilmediklerini göstermek için bu iddiayı öne sürmüştür.

1923-1960 arası okutulan bütün ders kitaplarında Arap dilinin, Sami dil grubunda yer aldığı ve çok zengin bir dil olduğundan bahsedilmiştir. Her sene Mekke yakınlarında açılan Ukaz panayırında şiir yarışmaları düzenlenir, birinciliği kazanan şiirler Kâbe duvarına asılıp sergilenirdi. Kâbe duvarına asılmasına Muallaka denilirdi. Duvara asılan bu şiirler yedi yahut dokuzdur. Bu şairlerin şiirleri ağızdan ağza nakledilir ve her yerde ezberlenirdi (Altınay 1328 h:21,22; *Tarih II*:86; Mansel vd.1942:28; Akşit 1966:46). İnönü döneminde Köy Enstitülerinde okutulan Unat ve Su, İslam'dan önce bütün Arapların okuma-yazma bilmediğini iddia ederek, genellemiştir (Unat ve Su 1954:38).

Tarih dersini okullarında ders olarak okutan devletler ders kitaplarında; kendilerinin haklı olduğunu göstermek, kendi geçmişlerini yüceltmek ve aralarının kötü olduğu diğer milletleri ötekileştirmek için tarihi ilmini araç olarak kullanmışlardır. (Işık ve Gök 2017:197) Atatürk döneminde okutulan *Tarih II*'de anlatılan (*Tarih II*:186) "Arap lisanı, Sami lisanların en zenginidir. Bu da Müslüman şairlerin ve hatiplerin bilhassa Müslüman Türklerin Arap lisanını işlemelerinden ileri gelmiştir. Arap lügatini yapan bir Türk'tür." ifadesinde, Türk Tarih Tezi'nin etkisi görülmektedir. Müslüman Türklerin Arap lisanını işlemelerinden dolayı Arap dilinin geliştiği görüşü ile aslında Türklerin Araplardan daha üstün olduğu ima edilmiştir. Müslüman Türklerin Arap lisanına katkısından söz edilmesi, Türk ırkını üstün tutmaya çalışıldığının göstergesidir. Bu durum İnönü döneminde okutulan *Tarih Hulasa El Kitabı*'nda, Türkler

en ön plana çıkarılmadan daha doğru ifade edilmiş, Türklerin ve İranlıların İslamiyet'i kabul ederek Arapçayı işledikleri ve onu dünyaya yaydıkları şeklinde anlatılmıştır (*Tarih Hulasa El Kitabı*:35).

1923-1960 yılları arasında okutulan bütün lise tarih ders kitaplarında, İslam öncesi Arapların, bilim ve sanatta pek geri oldukları vurgulanmış fakat bu durumun nedeni belirtilmemiştir. Sadece DP döneminde okutulan İnal ve Ormancı, Arapların sanatta geri kalmalarını, çölde yaşadıkları için medeni hayattan uzak kalmalarına bağlamıştır (İnal ve Ormancı 1952:46,47). Araplar, sadece bilim ve sanatta geri kalmamıştır. Bunun yanında matematik, bitkiler, tıp ve astroloji hakkında da pek az bilgiye sahip olmuşlardır. Araplar, mimarlıkta da pek ileri bir seviyeye yakalayamamışlardır. Onların çok sayıda heykel yaptığı görülmüş fakat bu heykeller estetikten yoksun olmakla beraber çok basit ve çok sade bir biçimde yapılmışlardır. Arap yarımadasında şehir yerleşiminin yoğun olduğu Yemen bölgesinde taştan evler yapılmış fakat yapılan bu evlerde zevk ve incelik yoktur. Araplar; kılıç, kalkan, mızrak gibi savaş araçlarıyla bazı ev eşyalarını yapmışlardır (Atsız ve Oran 1952:38).

Sonuç

Okullarda, Talim ve Terbiye Kurulu Kararlarıyla okutulan tarih ders kitaplarında siyasi olarak sadece Türk ve Avrupa tarihi anlatılmamıştır. Liselerde özellikle Lise II'de *Tarih II* veya *Ortaçağ Tarihi* ders kitabı adı altında Ortaçağ Tarihi anlatılmış ve bu Ortaçağ Tarihi konuları içinde İslam Tarihi konularından bahsedilmiştir. Ders kitapları İslam Tarihi anlatımına, öncelikle İslamiyet Öncesi Arapların siyasi-kültürel yaşamları hakkında bilgi vererek başlamışlardır. Bu konu çok önemlidir. Zira Hz. Muhammed'e ilk vahyin gelmesiyle başlayan ve İslamiyet'in yayılma sürecinde İslamiyet Öncesi Arap toplumunun yaşam tarzlarının bilinmesi elzemdir. Dönemin siyasi, idari ve kültürel yapısının bilinmesi İslamiyet'in daha doğru olarak anlaşılmasını sağlayacaktır. 1923-1960 yılları arasında Lise tarih ders kitapları içerisinde İslamiyet öncesi Araplar hakkında en detaylı bilgiyi Atatürk döneminde okutulan *Tarih II-Ortaçamanlar Tarihi* ders kitabı vermiştir. DP döneminde okutulan lise tarih ders kitaplarında da hacim olarak neredeyse *Tarih II-Ortaçamanlar Tarihi*'ne yakın bu konudan bahsetmişlerdir. Şunu da eklemek gerekir. 1923-1930 yılları arasında okutulan Ahmet Refik Altınay'ın, yazdığı *Umumi Tarih* adlı ders kitabında da İslamiyet Öncesi Araplar hakkında çok teferruatlı bilgiler verdiği ancak verdiği bilgilerin bir lise düzeyinde değil de daha çok bu alanda ihtisas yapmak isteyenlerin öğrenmesi gereken bilgiler seviyesinde olduğu tespit edilmiştir. Meşrutiyet döneminde yazılan bu eser, Cumhuriyet'in

ilk yıllarında yeni ders kitapları yazılmadığı için, şartlar gereği bir süre okutulmuştur. Ders kitaplarında İslam Tarihi anlatımlarında en çok Türk Tarih Tezi ve Oryantalizm'den etkilendikleri görülmüştür. Bu etki en çok Kâbe konusu anlatılırken görülmektedir. Kâbe konusu anlatılırken Atatürk döneminde okutulan *Tarih II-Orta zamanlar Tarihi* ve DP döneminde okutulan İnal ve Ormancı'nın yazdığı ders kitaplarında, Kâbe'yi yapan kişi Ku'ran-ı Kerim'de açık bir şekilde Hz. İbrahim Peygamber olarak belirtilmesine rağmen, bu ders kitapları bu gerçeği örtülü olarak kabul etmemişler ve olayı anlatılanlara göre, söylentilere göre gibi ifadelerle kurgulamışlardır. İslamiyet Öncesi Arapların kız çocuklarını diri diri toprağa gömmesi hadisesi Atatürk döneminde okutulan *Tarih II-Orta zamanlar Tarihi* ders kitabı haricinde diğer ders kitaplarında kendisine yer bulmuş ve bu durumu sanki bütün Araplar yapıyormuş gibi genellenerek anlatılmıştır. Son cümle olarak İslamiyet Öncesi Araplar hakkında İslam Tarihi anlatımına en uygun ifadeler DP döneminde yazılan Niyazi Akşit ve Emin Oktay'ın yazdığı ders kitaplarında görülmüştür.

Notlar

- 1 *Tarih II-Orta zamanlar* adlı ders kitabı çalışmanın ilerleyen bölümlerinde *Tarih II* olarak kısaltılmıştır.
- 2 Neml suresi, 22-44 arası ayetlerde, Hz. Süleyman Peygamber ile Sebe melikesi Belkıs'ın kıssaları anlatılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'in Neml suresinde Sebe Devleti'nden bahsedilmiştir. Yanında danışma meclisi olan bir kadın (Belkıs) hükümdarın Sebe Devleti'ni yönettiğinden, halkının zengin bir ülke olduğundan fakat burada bulunan insanların güneşe taptığından söz edilmiştir. Peygamber Hz. Süleyman, Belkıs'a bir elçi göndermiş ve halkıyla beraber tek olan Allah'a inanmaya davet etmiştir. Sebe melikesi, Kudüs'e gitmiş, Hz. Süleyman Peygamberle bizzat görüşmüş ve O'nun bir peygamber olduğuna iman etmiş ve hakimiyetini tanımıştır. Tarih ve tefsir kaynaklarında Belkıs'la Hz. Süleyman'ın evlendikleri rivayet edilmiştir (Yiğit 2009:242).
- 3 Ebrehe, koyu bir Hristiyan'dı ve Yemen'de de Hristiyanlığı yaymak için çalışmalar başlatmıştır. İlk önce Sana'da muhteşem ve büyük bir kilise yaptırmıştır. Hem Mekkelilerin giderek büyüyen ticaretine engel olmak hem de bütün Araplara burayı kutsal kabul ettirecek, Kâbe yerine bu kiliseyi tavaf etmeye zorlamak istemiştir. Ebrehe'nin çeşitli ülkelere propagandacı gönderip, Kâbe yerine Sana'yı tavaf etmelerini istemesine, Kinane kabilesinden olan bir Arap sinirlenmiş ve Ebrehe'nin yaptırdığı bu kiliseye giderek içine pisliğini yapmıştır. Olayı öğrenen Ebrehe, Kinane kabilesine bir elçi göndererek Sana'da ki kilisede ibadet etmelerini istemiştir. Kinane kabilesi bu isteği kabul etmemiş ve elçiyi de öldürmüştür. Ebrehe, tek çözümün Kâbe'yi yıkmakta olduğunu görmüş ve büyük bir filin de ön sırada yer aldığı bir orduyla beraber Hicaz'a doğru yola çıkmıştır. Mekke'ye hücum emrini verdiği sırada, en önde bulunan büyük fil hiç yerinden kalkmamıştır. Ordusunun büyük bir kısmı da Ebabil kuşları tarafından mahvedilmiştir. Bu olay Kur'an-ı Kerim'de Fil Suresinde anlatılmıştır (Kazancı 1994:79-80).
- 4 XIX. yüzyıla damgasını vuran ve büyük oryantalistlerden birisi olan Bernard Lewis te bu görüştedir. İslamiyet'in, Arapları ümmet anlayışında birleştirip onlardan yeni bir toplum

- kurulduğunu belirtmiştir. Hatta Lewis, bundan dolayı Hz. Muhammed'in vefatından sonra bile Arapların kurduğu bu devletin dağılmadığını söylemiştir (Lewis 2001:82).
- 5 Hz. İbrahim, eşi Hâcer ve oğlu İsmail'i ıssız ve yerleşim olmayan Mekke çölüne götürerek terk etmesi ve Zemzem suyunun bulunması hakkında Bkz: (Kuzgun 1985:68-70).
  - 6 Hacerü'l-esved, 1,5 metre kadar yüksekliğinde ve yaklaşık 30 cm. çapındadır. Taş, yumurta şekline benzediği ve rengi siyaha yakın olduğu için böyle adlandırılmıştır. Kaynaklar, Hacerü'l-esved taşının, Kâbe inşa edilirken tavafa başlangıç noktası olsun diye Hz. İbrahim tarafından yerleştirildiği konusunda hemfikirlerdir. Bu bilgiler haricinde, taşın tarihçesi hakkında, birçok kutsallık atfedilmiş ve çeşitli rivayetler nakledilmiştir. Bu rivayetler genelde taşın cennetten indirildiği, Kâbe inşa edilirken meleklerin getirerek Hz. İbrahim'in de Kâbe duvarına yerleştirdiği ifade edilmektedir. İslamiyet'ten önce de Araplar, Hacerü'l-esved'i kutsal kabul ederek, saygı göstermişlerdir (Öğüt 1996:433-435).
  - 7 Mazdeizm; İran'ın tek tanrılı dini olup, en büyük tanrı adını verdikleri Ahura Mazda'ya nispet edilmiştir. M.Ö 660-583 tarihleri arasında Zerdüşt tarafından kurulmuştur. Ahura Mazda'nın dünya var olmadan önce de var olduğu ve bütün insanların onun tarafından yaratıldığına inanmaktaydılar (Tezcan 2007:168).
  - 8 Haniflik ve bu inanca sahip kişiler; Putlara tapmayan, Yahudi ve Hristiyan olmayan, zahit kimseler oldukları belirtilmiş ve Allah'a şirk koşmayıp insani ilkeleri ayakta tutmaya çalışan insanlar olarak bahsedilmiştir (Öztürk 2008:142).

Kaynakça/References

- Ateş, S. (1989). Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, II. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyatı.
- Caetani, L. (1924). Annali dell İslam. (İslam Tarihi). Çev: Hüseyin Cahit Yalçın. Cilt I. İstanbul.
- Copeaux, E. (2016). Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine. Çev: Ali Berktaş. 3. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demircan, A. (2004). "Cahiliye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti". İstem. 2/3:9-29.
- Gül, S. (2012). "Arap Ulusal Kimliğini Oluşturmada İslami Söylem". Akademik Orta Doğu. 6(2):115-134.
- Günaltay, M. Ş. (h.1341). İslâm Tarihi. İstanbul: Evkâf-ı İslamiye Matbaası.
- Hamidullah, M. (1984). İslam Müesseselerine Giriş. Çev: İ.S. Sırma. İstanbul.
- İşık, H.& Gök, A. (2017). "Türkiye'de Okutulan Tarih Ders Kitaplarındaki Araplarla İlgili Konulara Dair Öğrencilerin Görüşleri ve Arap Algısı". Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. 6: 196-211.
- Kazancı, A. L. (1994). 'Ebrehe'. DİA. Cilt 10. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kurt, A. L. (2006). "İslam Bakış Açısında Hz. İbrahim: İslam Öncesi Arabistan'da Monoteizmin Gelişimi Üzerine Düşünceler". AÜİFD. 47(I): 197-217.
- Kuzgun, Ş. (1985). İslâm Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik. Ankara.
- Lewis, B. (2001). Tarihte Araplar. Çev. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları.
- Öğüt, S. (1996). 'Hacerü'l-esved'. DİA. Cilt 14. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

192 • LİSE TARİH DERS KİTAPLARINDA İSLAMİYET ÖNCESİ ARAPLAR HAKKINDAKİ KONU ANLATIMI (1923-1960)

- Öztürk, R. (2008). 'İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru Ve Bu Tasavvurun İslam'ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu'. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 2(VIII): 133-158.
- Sarıçam, İ. (2003). *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesaj*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Tezcan, M. (2007). "Eski İrânlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerde Kut Anlayışı İle Münasebeti". *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XXII(2): 167-193.
- Yiğit, İ. (1995). 'Emeviler'. *DİA.*, Cilt 11. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yiğit, İ. (2012). 'Ümeyye B. Abdüşems'. *DİA*. Cilt 42. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yiğit, İ. (2009). 'Sebe'. *DİA*. Cilt 36. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Ek-1: İncelenen Lise Tarih Ders Kitapları.

1923-1930 arası okutulan lise tarih ders kitapları:

- Altınay, A.R. (1328 h). *Büyük Tarihi Umumi Tarih*. Cilt I-VI. İstanbul: Kütüphane-i İslam ve Askeri İbrahim Hilmi.
- Emin Ali. (1929). *Umumi Tarih Ortazaman Kitap 2*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, İstanbul.
- Komisyon. (1929). *Tarih II. Kitap*. İstanbul: Devlet Matbaası.

1930-1940 arası okutulan lise tarih ders kitapları:

- (Haz.) *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti*. (1931). *Tarih I-Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- (Haz.) *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti*. (1931). *Tarih II Ortazamanlar*. İstanbul: Devlet Matbaası.

1940-1950 arası okutulan lise tarih ders kitapları:

Köy enstitülerinde okutulan ders kitapları:

- Taner, A.H. (1945). *Ortaokul İçin Tarih II*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Unat, F.R. & Su, K.S. (1954). *Ortaokullar İçin Tarih Kitabı II*. İstanbul: Kanaat Yayınları.
- Danışman, Z. & Akın, H. (1947-1948). *Tarih Dersleri II*. İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Oktay, E. (1950). *Tarih II Ortaçağ*. İstanbul: Atlas Yayınevi

Liselerde okutulan ders kitapları:

- *Tarih Hulasa El Kitabı Lise ve Orta II*, Muallim Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1941-1942.
- Mansel, A.M., Baysun, C. ve Karal, E.Z. (1942). *Ortaçağ Tarihi*. İstanbul: Maarif Matbaası.

1950-1960 arası okutulan lise tarih ders kitapları:

- Oktay, E. (1959). *Tarih Lise II Ortaçağ*. İstanbul: Atlas Yayınevi.
- Akşit, N. (1966). *Tarih II Ortaçağ*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Akşit, N. & Oktay, E. (1952). *Tarih II Ortaçağ*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- İnal, E. & Ormancı, N. (1952). *Ortaçağ Tarihi*. İstanbul: Güven Basımevi.
- Atsız, B. & Oran, H. (1952). *Tarih II Ortaçağ*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.